

Prof. zw. dr hab. Joanna Mianowska
Prof. emeritus UKW w Bydgoszczy

Recenzja rozprawy doktorskiej mgra RAMANA SHEHERBAU

nt. *Przekład współczesnej literatury białoruskiej od roku 1991 na język polski: Uładzimir Arłou*

(tekst pracy w języku rosyjskim, wydruk komputerowy 161 stron, promotor rozprawy doktorskiej – dr hab. Zoja Nowożenowa, prof.UG, Gdańsk 2023).

Temat rozprawy doktorskiej jest ważny naukowo, trafny i w pełni uzasadniony zwłaszcza w dzisiejszej sytuacji społeczno-politycznej. Rozprawa Pana R. Sheherbaua jest pierwszym badawczym rekonesansem zagadnień, które dotychczas nie stały się przedmiotem badań naukowych. Praca ta, przynosząc wiele inspirujących pomysłów, implikuje też wiele pytań, otwiera nowe drogi poszukiwań badawczych w procesie historyczno-literackim.

Recenzowana praca skomponowana jest bardzo przejrzysto i składa się ze *Wstępu*, czterech rozdziałów, *Zakończenia*, streszczenia w języku polskim i angielskim oraz bibliografii. Jako załącznik – fotografie (8) Uładzimira Arłoua.

W instruktywnym *Wstępie* (s. 5-15) autor pracy prezentuje temat, określa swoje stanowisko metodologiczne, podkreślając, że rozprawa ma charakter interdyscyplinarny. Postrzega interdyscyplinarność wielowymiarowo w kontekście literaturoznawstwa, kulturologii, językoznawstwa i translatoryki. Te skomplikowane zagadnienia dotyczą, jak słusznie podkreśla Doktorant, różnorodnych aspektów komunikacji międzykulturowej między Białorusią i Polską. *Wstęp* zawiera wiele słusznych uwag i spostrzeżeń metodologicznych, wyróżnia go rozległa erudycja i wnikliwy zmysł krytyczny Autora. Głównym materiałem egzemplifikacyjnym w pracy są przekłady eseju *Niepodległa – to...* białoruskiego pisarza Uładzimira Arłoua. Doktorant w tej części pracy charakteryzuje również źródła i krytyczną literaturę przedmiotu w języku białoruskim i rosyjskim. We *Wstępie* Autor pracy uwypukla znaczenie osobowości pisarza dla współczesnej literatury białoruskiej, podkreślając jego obecność w polskim dyskursie poprzez przekład literatury na język polski. Ten Europejski poeta wolności został odznaczony również medalem Zasłużony kulturze Gloria Artis, a także literacką nagrodą imienia Jerzego Giedroycia oraz jeszcze wieloma innymi nagrodami

literackimi. Z wiadomych względów natury polityczno-społecznej mieszka obecnie w Białymstoku, czerpiąc nadal natchnienie i swe inspiracje twórcze z przeszłości.

Rozdział pierwszy został zatytułowany – *Sytuacja językowa i polityczna w niepodległej Białorusi i jej wpływ na rozwój literatury* (s. 16- 43) i ma 5 podrozdziałów w pełni uzasadnionych, gdyż Doktorant prezentuje w nich podstawowe etapy rozwoju literatury białoruskiej i białoruskiego języka literackiego od okresu staroruskiego do XXI wieku. Szczególnie ważny jest tu okres początku lat 90-ych ze względu na nową sytuację polityczną. Na wyróżnienie w tej części pracy zasługuje umiejętne spożytkowanie prac naukowych zarówno autorów białoruskich (L. Dżicewicz, F. Jankowski, L. Szakun), rosyjskich (A. Izotow, S. Starostin, Je. Wierieszczagin, M. Bachtin) oraz polskich (E. Balcerzan, R. Lewicki, M. Wojtowicz, L. Moszyński i wielu innych). Autor rozprawy wnikliwie przeanalizował piśmiennictwo białoruskie w ujęciu chronologicznym, uwypuklając etapy kształtowania się długiej ustnej i piśmiennej tradycji językowej na ziemiach, na których rozwijał się współczesny etnos białoruski i jego język. Zdaję sobie sprawę z obszernej literatury przedmiotu, trudnej nieraz do ogarnięcia, może jednak przy wydaniu już w postaci monograficznej tej pracy, Autor uzupełni swój wybór i analizę o prezentację działalności publicystycznej, wydawniczej i naukowej Wacława Łastowskiego, wybitnego działacza odrodzeniowego, przebywającego w latach 1923-1927 na emigracji w Kownie oraz jego monumentalne dzieło naukowe tam właśnie wydane pt. *Historyja bielaruskaj knihi. Sproba pojasnicialnaj knihapisi od końca X da paczatu XIX stahoddzia* (Kouna 1926). Jest wiele prac odnotowujących i uwypuklających pierwszoplanową rolę i znaczenie tej monografii dla rozwoju całej białorutenistyki światowej. Doktorant, wgłębiając się w poszczególne problemy rozległego tematu, nie zatracza jednak ogólnego pola widzenia, a więc stać go nie tylko na analizę, ale też i na syntezę badanych zjawisk jak w przypadku podrozdziału 1.3 o białoruskiej literaturze w nowej sytuacji politycznej początku lat 90-ych oraz nowych zjawiskach w kulturze białoruskiej, co świadczy o dojrzałości warsztatu naukowego Autora pracy.

Rozdział drugi nosi tytuł: *Nowoczesna literatura białoruska w Polsce: aspekty recepcji i przekładu*. Ma dwa podrozdziały dotyczące recepcji i specyfiki przekładu literatury białoruskiej na język polski oraz ośrodków badania i wydawania tej literatury w Polsce (s.44-55). Ta część pracy dotyczy recepcji i specyfiki przekładu literatury białoruskiej na język polski. Autor rozprawy podkreśla w swojej analizie znaczenie translatoryki i wyróżnia badaczy polskich oraz rosyjskich, którzy uwidocznili te problemy w swoich badaniach.

Doktorant przywołuje m. in. M. Bachtina łączącego teorię dialogu z pojęciem recepcji i intertekstualności, jednakże szerzej z tym i innymi badaczami dialogu nie prowadzi. Rozpatruje również w tym kontekście podstawowe ośrodki uniwersyteckie, badające recepcję literatury białoruskiej w Polsce. Ta część pracy wymagałaby poszerzenia i uzupełnienia. Warto byłoby prześledzić wnikliwiej rozwój białorutenistyki polskiej może w osobnym wydaniu książkowym, gdyż to, co znalazło się w tej części pracy zasługuje jedynie na określenie jako przyczynek do tej tematyki. Powstały przecież liczne prace doktorskie, habilitacyjne i inne rozprawy, jak monografie stanowiące wzorcowe studium tematyczne, zawierające wszechstronną syntezę z dziedziny powiązań historyczno-typologicznych i historyczno-genetycznych. Do krwiobiegu literaturoznawstwa białorusko-polskiego wprowadzone zostały nowe pojęcia (o niektórych Doktorant pisze). Co do innych wymienię chociażby w tym kontekście takie, jak „typologia istoty rzeczy” czy „typologia ciągłych oddziaływań”, które wprowadziła wymieniana przez Autora profesor Halina Twaranowicz, autorka także szeregu haseł w *Historii literatury białoruskiej XX wieku*, wydanej w Mińsku w 2001 roku oraz inspirującego podręcznika *Wypisy z literatury białoruskiej XI – XYIII wiek* (Białystok 2004), jak i innych rozpraw naukowych.

W tym rozdziale jest też część (2.2) zatytułowana *Ośrodki badania i wydawnictw literatury białoruskiej w Polsce*. Jest ona oparta zasadniczo na materiale multimedialnym i na bibliografii przekładów Grażyny Charytoniuk. Rzecz jasna ten materiał badawczy nie pretenduje na całościowe opracowanie jednak może przydać się w pracy dydaktycznej studentów. Obszary badawcze w tym zakresie pozostają rozległe, Autor czyni próbę ich scalenia i wzbogacenia, jednak luki pozostają, gdyż trudno jest połączyć różne dyskursy – językoznawczy, z zakresu translatoryki, historyka literatury i kulturologa. Ta część pracy ma charakter informacyjny, zamierzony zresztą, gdyż przybliży do części zasadniczej – zbadania osobowości człowieka broniącego wolności twórczej i niezbywalnych dla kultury białoruskiej wartości jego wypowiedzi poetyckiej.

Rozdział trzeci zatytułowany jest: *Uładzimir Arłou – Europejski Poeta Wolności* (s. 56 – 74). Tytuł tej części pracy związany jest z międzynarodową nagrodą literacką miasta Gdańska uzyskaną przez pisarza białoruskiego w roku 2010 r. Autor rozprawy w trzech kolejnych podrozdziałach prezentuje ważne fakty biografii Arłoua i jego twórczość w kontekście ideowo-artystycznym, gatunku literackiego i tematyki twórczości oraz przekładom na język polski. W tej części pracy ważne są konstatacje Doktoranta dotyczące różnorodności gatunku literackiego pisarza, eseisty, poety, a także autora prozy historycznej.

Autor rozprawy uważa biograficzną eseistykę za podstawę twórczości Arłoua, związanej z historią Białorusi i jego rodzinnego Połocka. Jego nowoczesna sztuka narracyjna wpisuje się w kontekst historyczny kraju i regionu chociaż najważniejszym elementem tej narracji jest jednostka ludzka wpisana w ten kontekst. Doktorant podkreśla i uwypukla specyfikę pisarstwa Arłoua w przypadku występowania w jego utworach dwóch gatunków literackich, dla przykładu esej literacki i opowiadanie, jak w tekście *Dwóch tajemnic Połocka* (1994). Białoruski pisarz zdawał sobie sprawę z tego, że już po upadku Wielkiego Księstwa Litewskiego aneksja Białorusi przez Rosję spowodowała spustoszenie przede wszystkim w pamięci historycznej, w jego utworach ważną funkcję pełnią realia polityczne takie, jak ogłoszenie niepodległości Białorusi i powrót z historycznego niebytu wielu znaczących osobowości, związanych z historią i kulturą niegdyś wspólnego państwa – Rzeczypospolitej. Chciałam dodać, że przecież poza Białorusią w dwóch ośrodkach- emigracyjnym z centrum w Nowym Jorku i białoruskim w Białymstoku (to ośrodek reprezentujący mniejszości narodowe w Polsce) powstawały nowe kierunki badań nad historią i literaturą białoruską, a w Białymstoku zanim został emigrantem w USA, pracował Białorusin Masiej Siadniow, również osoba ważna z białoruskiej i polskiej perspektywy. Autor rozprawy zwrócił uwagę na jeszcze jeden specyficzny element poetyki Arłoua – jego prozę metafizyczną. Jest to swego rodzaju eksperyment zarysowujący własną perspektywę pamięci, wolności i możliwości współistnienia w swoim osobistym wszechświecie. Za tom *Tańce nad miastem* Arłou w roku 2019 otrzymał prestiżową nagrodę literacką Jerzego Giedroycia, wybitnego publicysty, redaktora paryskiej „Kultury”, który jak się zdaje, podobnie jak Arłou ze swoją twórczością, był zwrócony ku przyszłości. Arłou i Giedroyc – to świadkowie historii, którzy stali się jej twórcami i demiurgami. Poezji Arłoua Doktorant większej uwagi nie poświęca, gdyż celem jego badań jest analiza przekładów polskich prozy Białorusina.

Podrozdział 3.3 to *Polskie przekłady Arłoua* (s. 65-74). W tej części pracy jest ważny materiał egzemplifikacyjny. Autor rozprawy czyni próbę analizy 4 książek przekładów Arłoua. Może warto było tutaj umieścić chociażby krótkie informacje z dziedziny teorii przekładu, która w Polsce ma bogatą tradycję. Rozwój poglądów na teorię przekładu przedstawia chociażby monografia M. Szurek-Wisti *Miriam tłumacz* (Kraków 1937) i liczne prace E. Balcerzana, O. Wojtasiewicz, K. Dedeciusa, S. Szumana i innych badaczy. Być może Autor rozumie, że wchodzi na obszary już przebadane (chodzi o teorię przekładu) i dlatego wnikliwiej spojrzął jedynie na translatorykę Adama Pomorskiego, tłumacza m. in. literatury białoruskiej, choć znany był przede wszystkim z przekładów na język polski

literatury rosyjskiej. Tak wytrawny tłumacz jak Adam Pomorski z pewnością stosował różne rodzaje przekładu zaczynając od jukstalinarnego czyli mechanicznego bez uwzględnienia związków składni i związków logicznych poprzez przekład dosłowny, w którym dążył do dokładnego odtworzenia składni i składu leksykalnego oryginału. Jednostki leksykalne realizuje się wówczas przy pomocy ekwiwalentów analogii i opisu. W przypadku twórczości Arłoua Pomorski stosował przekład literacki czyli taki, który przekazywał myśli oryginału w formie prawidłowej mowy literackiej mając na względzie twórcę z ogromną wyobraźnią, fantazją i jednocześnie poczuciem realizmu. Dla tego przekładu charakterystyczna jest gra słów, użycie dialektu i często obcojęzycznych wyrażen. W tej części pracy Doktorant przywołuje też sylwetkę tłumacza ballad Arłoua Bogdana Zadurę. Jak sądzę, zabrakło tu przykładów świadczących o dokładnym przekazie określonych cech pierwowzoru i wydobyciu odmienności tego przekazu. Już przecież Dedecius stwierdzał, że tłumacz jest odnowicielem i współtwórcą nowej techniki literackiej, gdyż często zwalcza samego siebie, sprowadzając do wspólnego mianownika różne pojęcia i określenia (K. Dedecius, *Notatnik tłumacza*, Kraków 1974). Doktorant jedynie stwierdza, że znajomość utworów Arłoua wymaga od czytelnika wiedzy z piśmiennictwa białoruskiego i historii, a także literatury powszechnej.

Rozdział czwarty ma tytuł: *Tłumaczenia eseju Uładzimira Arłoua „Niepodległość – to...” na język polski* (s.75 – 124) i składa się z 4 podrozdziałów. W za sadzie jest to najistotniejsza i najgłębsza w sensie merytorycznym część rozprawy doktorskiej. Po krótkiej zapowiedzi, że esej *Niepodległość – to...* jest manifestem literatury białoruskiej czasów tzw. pieriestrojki, Doktorant wyjaśnia genezę powstania Białoruskiego Frontu Narodowego i udział w nim m.in. Uładzimira Arłoua oraz takich dla przykładu znanych mistrzów słowa, jak W. Bykow czy A. Adamowicz. Autor rozprawy stwierdza, że esej Arłoua można nazwać „swoistym manifestem nowej białoruskiej rzeczywistości tych czasów”. Został bowiem napisany jako emocjonalny i wyważony monolog, nie pozbawiony jednak humoru i sarkazmu. Doktorant uważa ten utwór za najważniejszy dokument epoki, który przetłumaczony został na 20 języków świata. W nim, jak podkreśla Autor rozprawy, przejawia się wielokulturowość, intertekstualność i pokrewieństwo językowe oryginału z przekładem. W tej części pracy Doktorant podjął się ambitnego zadania, gdyż przeanalizował trzy przekłady eseju *Niepodległość – to...* - Czesława Seniucha, Cezarego Golińskiego i Jana Maksymiuka mając na względzie dokładne zrozumienie i uświadomienie sobie treści tłumaczonego tekstu, jak i dobór odpowiednich środków przekazania tej treści

w innym języku – czyli dobór słownictwa, zwrotów, form gramatycznych. Ważne jest, jak słusznie stwierdza Autor rozprawy, przekazanie również adekwatności historycznej, kulturowej i kontekstualnej. W tej części pracy wykorzystana została literatura krytyczna zarówno w j. polskim, jak i rosyjskim oraz białoruskim. W kwestiach intertekstualności Doktorant oparł się na teorii badań literackich J. Kristevej, R. Barta, R. Jacobsona, J. Łotmana, J. Etkinda i innych wybitnych teoretyków translatoryki, co nie jest wynikiem jakiejś metodologicznej mody. Przekłady są badane na dwóch poziomach – literalnym, jak i na poziomie świata o różnym stopniu wyrazistości i jawności. Autor rozprawy czyni próbę postrzegania intertekstualności wielowymiarowo również w kontekście dialogu. M. Bachtin (a nie wyobrażam sobie jakiegokolwiek pracy o intertekstualności – nawet przyczynkarskiej – bez uwzględnienia i przywołania chociażby badań M. Bachtina czy J. Kristevej) twierdził: „Dwie wyrażone w słowie myśli nie mogą znaleźć się obok siebie i pozostać obojętne jak martwe przedmioty, muszą wewnątrz siebie zetknąć, nawiązać kontakt znaczeń” (cyt. Za M. Bachtin, *Problemy poetyki Dostojewskiego*, przeł. N. Modzelewska, Warszawa 1970, s. 286). Autor rozprawy analizuje trzy przekłady na j. polski eseju Arłoua przez translatoryków różnych pokoleń reprezentujących też różnorodne strategie przekładu. W tej części pracy Doktorant podczas analizy wymienia w jednym miejscu wykorzystane słowniki białorusko-polskie, białorusko-rosyjskie i inne. W sumie 15 słowników. Wymienienie tych słowników powinno znaleźć się w innym miejscu pracy i pod innym hasłem – najlepiej w bibliografii. W analizie przekładów ważne są elementy obcości i wielokulturowości w tekście oryginału. W tym wypadku wszyscy tłumacze użyli podobnej strategii translatorskiej – imiona własne mające polskie odpowiedniki, zostały zamienione polskimi ekwiwalentami, a nie mające dokładnego ekwiwalentu zostały zapisane w polskiej transkrypcji. Ta część pracy została napisana z dużą kulturą literaturoznawczą. Doktorant od początku swoich rozważań w tej części pracy dążył do wypracowania precyzyjnego instrumentarium, pozwalającego wydobyć różne odcienie intertekstualności eseju *Niepodległość – to...*. Aluzje, reminiscencje, zapożyczenia, dosłowne przytoczenia autorskie, odwołania do realiów kulturowych i historycznych – wszystko to podczas analizy nabiera szczególnego znaczenia ukazując na wielopoziomowe więzi kulturowe, intertekstualne i pokrewieństwo językowe. Główna idea eseju *Niepodległość – to...* być swoim na swojej ziemi i mieć możliwość swobodnego eksponowania swoich myśli i wypowiedzi.

Pracę doktorską czytałam z satysfakcją intelektualną, choć jest w niej wiele wątków dyskusyjnych. Ważna też jest estetyka tekstu, Autor pisze treściwie, komunikatywnie i ładnym językiem rosyjskim.

Rozprawę wieńczy **Zakończenie** (s.125-133), w którym Autor uzasadnia m. in, swoje zainteresowanie translatoryką literatury białoruskiej w Polsce po roku 1991 czynnikami historycznej i kulturowej bliskości obydwu narodów, jak i położeniem geograficznym. Warto przypomnieć, że to Białorusini po Ukraińcach są drugą najliczniejszą grupą obcokrajowców w Polsce i przybywali falami w zależności od tego, jak prezydent Aleksander Łukaszenka rozprawiał się z opozycją. Autor rozprawy umiejętnie sumuje wnioski i wskazuje na perspektywę dalszych badań. Zgrabne podsumowanie całości dowodzi tego, że mamy do czynienia z pracą pożyteczną o wysokim poziomie naukowym. W podsumowaniu całości zawarta jest analiza i synteza badań, co świadczy o dojrzałości warsztatu naukowego Doktoranta.

Następne części rozprawy to: streszczenie w j. polskim (s.134-139) i angielskim (s.140 – 144) oraz fotografie (8). Bibliografia (s.152-161) została opracowana w języku, rosyjskim, białoruskim i polskim. Jest to dialog wielogłosowy, gdyż w rozprawie tej mamy do czynienia z literaturą Uładzimira Arłoua, z kontekstem kultury białoruskiej, rosyjskiej i polskiej, jak i współczesnym odbiorcą.

Recenzowana praca doktorska jest wartościowa ze względu na temat, zakres metodologii badań, jak i na sposób stawianych zagadnień i dlatego spełnia wszystkie warunki ustawy ministerialnej, wnioskuję więc o dopuszczenie Pana RAMANA SHEHERBAUA do dalszych stadiów przewodu doktorskiego i publicznej obrony pracy doktorskiej.

Toruń 25.09.2023

Prof. zw. dr hab.
Julianowski